

УДК 348.1/9(37)

*Л. О. Попсуєнко,
аспірантка кафедри історії держави і права ОНЮА*

**НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ УСТРОЮ
ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ХРИСТІЯНСЬКОЇ ЦЕРКВИ
В СИСТЕМІ РИМСЬКОГО ІМПЕРАТОРСЬКОГО
ЗАКОНОДАВСТВА IV ст.**

Канонічне право невід'ємне від історії виникнення і розвитку християнства. Багато перешкод у взаємовідносинах держави і християнської церкви можна пояснити процесом «вростання» християнської церкви в систему римського права і формування нових правових норм, які одержали назву «канонічне право».

Осміслення проблем, пов'язаних з нормативно-правовим регулюванням устрою і функціонування християнської церкви в системі римського імператорського законодавства IV ст. є гостроактуальним тоді, коли мова йде про формування рідкісної правової системи — канонічного права.

Актуальність вивчення нормативно-правового регулювання устрою і функціонування християнської церкви в системі римського імператорського законодавства IV ст. обумовлена ще й тим, що в католицизмі канонічне право тісно пов'язане з римським, яке зіграло велику роль у його сприйнятті в епоху Середньовіччя в процесі зародження і розвитку правової держави.

Для незалежної України, яка стала на шлях демократизації, побудови правової держави і зближення з країнами Західної Європи, вивчення нормативно-правового регулювання устрою і функціонування християнської церкви в системі римського імператорського законодавства IV ст. має велике значення.

Початок процесу вивчення церковного права було покладено в XVII ст. в Слов'яно-греко-латинській академії. Вивчення церковного права було обов'язковим у всіх навчальних закладах Російської православної церкви, а з 1835 р. — і в університетах. Поряд з тим розгортається і навчально-дослідницька робота [1], яка фактично припинилась після 1917 р.

Вивчення церковного права аж до початку 90-х рр. мало місце тільки в духовних семінаріях у курсі «Церковне право». Це призвело до відсутності фундаментальних і оригінальних праць із церковного і канонічного права, виключення складають лише дослідження С. Ципіна [2].

Слід відзначити також, що більшість робіт не пов'язані з проблематикою цього дослідження, оскільки головна увага вчених присвячена тим аспектам функціонування римського права, яке найбільше пов'язане з соціально-економічним розвитком Римської імперії: правове оформлення колонату, стан інститутів власності, володіння і т. ін. Тому з усієї кількості робіт слід виділити тільки праці Е. Леві, Г. Бруннера, Л. Міттеіса, А. Гальбана-Блюменштока [3].

Законодавчі норми, які визначають порядок функціонування християнської церкви і її устрою, відображені в римському імператорському законодавстві

IV ст. суто поверхово. Законодавство з цього питання утримує тільки назву церковних посад і територіальних одиниць, не розкриваючи їх статусу, кола виконавчих обов'язків і т. ін. Аналіз текстів книги XVI кодексу Феодосія свідчить про те, що закони не розкривали понять, пов'язаних з правовим статусом церкви, за виключенням кліриків.

До початку IV ст. церква мала стійкий устрій і територіальну структуру, що підтверджується і рішеннями Вселенських соборів. На собори виносились найбільш важливі, ґрунтовні проблеми (наприклад, символ віри), тому той факт, що якщо якихось питань на них не вирішувалось, свідчив про їх вирішеність, або про неактуальність релігійної спільноти. Підтвердженням цього тезису може свідчити аналіз канонів Вселенських соборів (Першого в Нікеї — 325 р.; другого в Константинополі — 381 р.). Він дійсно показує: ні в двадцяти канонах Нікейського собору, ні в семи канонах Константинопольського не зустрічається детального висвітлення змісту і структури церковних посад та територіальних одиниць. Вони тільки згадуються в контексті.

Таким чином, як і в імператорському законодавстві про церкву, в церковних канонах ми також не бачимо докладної регламентації і визначень. Суттєвим виключенням слід визнати канон II Константинопольського собору: «...Александрійський єпископ да управляє Церквами тільки Єгипитськими, єпископи східні да начальствують тільки на Сході із збереженням переваг Антіохійської Церкви, ...також єпископи областей асійських да начальствують тільки в Асії, єпископи Понтійскія да мають у своєму віданні справи тільки Понтійської області, фракійська тільки Фракію».

Цей канон відображує принципи ієрархічної послідовності, відображені в законі від 30 липня 381 р.: «Хто з'єднується у тісному спілкуванні з Нектарієм, єпископом Константинополя; тим же чином з Тимофієм, єпископом Александрії у Єгипті, які також на території Оронта з'являються для спілкування з Пелагієм, єпископом Лаодікеї і з Діодором, єпископом Тарса, ...з Амфілокієм, єпископом Іконії і Оптімом, єпископом Антіохії ...і Хеладієм, єпископом Цезареї, і Отреєм із Мелітени, і Грегорієм, єпископом Нісси; Теренцієм, єпископом Скіфії; Мармарієм, єпископом Мартианополя — повинні бути дозволені» [4].

Таким чином, можна зробити висновок, що імператорське законодавство про церкву з даної проблематики, незважаючи на свою фрагментарність, відображує певною мірою суть і зміст базових, основних принципів устрою християнської церкви. Однак виникла інша проблема. Ортодоксальна церква до 80-х рр. — організація, яка об'єднує людей, що сповідують християнство, не є державною релігією. Тому тільки за допомогою імператорських законів можна було б надати їй внутрішнім нормам і правилам юридичного характеру. Наслідком цього стала нерозривна сутність і правовий зв'язок між нормами, вихідними від влади і нормами, правотворча основа яких — церква. Зв'язок, який виникає не тільки за формою: імператори скликають церковні собори, головують на них, забезпечують реалізацію прийнятих рішень, і за змістом, тобто релігійне законодавство утримує і спростовує канони, санкціоновані соборами.

Аналіз норм, присвячених устрою церкви, виходить як від церкви, так і від імператорської влади, що говорить про їхню ідентичність; але найголовніше — про взаємозалежність і взаємодоповнення імператорського законодавства про церкву і серед церковних канонів; про їхню нерозривну єдність. Ця єдність ще більше виявила себе в законотворчості, присвяченій функціонуванню церкви.

Під функціонуванням церкви розуміється діяльність, яка направлена на реалізацію професійних цілей християнської ортодоксальної спільноти, що означає, по-перше, визначення характеру і змісту відносин, які виникли між особами, що займають церковні посади; по-друге, наявність механізму вирішення релігійно-правових і цивільно-правових питань, які торкаються інтересів церкви і її служителів і віруючих; по-третє, державне забезпечення церковних обрядів і свят.

Питання, які відносяться до функціонування церкви — це, в основному, суто внутрішнє коло проблем християнської церкви. Тому характер і ступінь втручання держави в ці проблеми — це один з найбільших показників, які свідчать про роль і значення імператорського законодавства про церкву в поєднанні виникнення канонічного права.

Характер і зміст взаємовідносин між особами, які займають церковні посади в імператорському законодавстві одержали суто практичне відображення: 1) порядок вступу і перебування в клірі; 2) об'єм і ступінь повноти влади єпископату стосовно кліру.

Питання, пов'язані з кліром, включають в себе, в першу чергу, дві самостійні проблеми: а) формування кліра; б) поведінка кліриків і подружньо-сімейні відносини.

Перша проблема викликала найбільшу увагу у влади. Вже один із перших законів [5], які входять до системи імператорського законодавства про церкву, присвячений цій проблемі, а протягом всього IV ст. практично кожний імператор порушив той чи інший аспект даної проблеми. В цілому, майже всі питання, які торкаються даного питання [6], відображають єдину і визначену позицію імператорів, чітко визначену в законі від 326 р.: «Не слід більшу кількість членів приєднувати до духовенства безрозсудливо, але краще, коли клірик помер і інший буде обраний на його місце виключно із тих, які не знаходяться в родинних стосунках з прізвищем декуріонів, але мають мізерні достатки і не можуть дуже легко виконувати публічні служби [7]. Якщо ж і відбудеться суперечка з приводу тої чи іншої людини між муніципалітетом і духовенством і, якщо його потребують для публічної служби і він підходить для членства в муніципалітеті, внаслідок свого походження чи багатства, то він повинен бути виведений з середовища духовенства и доставлений в муніципалітет» [8].

Таким чином, основною умовою вступу в клір є вимоги: а) не бути в родинних відносинах з особами, які несуть громадські обов'язки; б) мати мізерні достатки. Мотивація таких вимог полягає в тому, що церква як особливе об'єднання була звільнена від ряду життєво важливих публічних служб і повинностей.

Це знаходить підтвердження і в Кодексі Феодосія [9]. Тому поповнення числа священнослужителів автоматично зменшувало кількість осіб, які несли

громадські обов'язки [10], тобто збільшувалось фінансово-економічне навантаження на інших, що неминуче приводило до їх розорення або ж до масової відмови від несення обов'язків і т. д. Звідси й очевидна позиція влади: «багаті повинні прийняти на себе громадянські обов'язки і бідні повинні бути підтримані багатством церков» [11], «будь-яка людина, яка має відповідні кошти і підходить до виконання обов'язкових громадських служб, не може знайти притулок в імені і службі духовенства» [12].

Яким би не було пояснення про умови вступу в клір, але з їх допомогою були визначені базові принципи формування кліра: а) число кліриків обмежено [13]; б) склад кліриків формується на основі їх заміни [14]. При цьому перевага надається їхнім близьким родичам. Допускались випадки вступу в клір в обхід даних принципів, але в такому випадку виникає і діє тимчасовий ценз, тобто знову ж таки деяке подібне зміщення і обмеження кількості має місце: «якщо будь-яка людина народилася в родині декуріона і воз'єдналася з духовенством, але повинна внаслідок вимоги повернутися назад через своє походження, то вона буде вільна (від муніципальних обов'язків) назавжди зі своїми родичами» [15].

Аналіз проблеми — поведінка кліриків і шлюбно-сімейні відносини — важкий через невелику кількість відповідних норм в імператорському законодавстві. Є тільки один закон [16], який вказує, що єпископ одержує право виключити клірика, якщо він — «людина, яка веде поганий спосіб життя» [17].

З питання про шлюбно-сімейне становище кліриків збереглося два закони протилежного змісту, виданих з проміжком у 100 років. Перший закон від 320 р. дозволяє особам, які прийняли шлюбну обітницю «жити серед жонатих і мати шлюбний договір (тобто вступати в шлюб)» [18]. При цьому не зрозуміло, чи йде мова в законі про кліриків; якщо так, то чи залишаються вони кліриками.

Другий закон, навпаки, чіткий і конкретний і практично повторює церковний канон [19]. Закон проголошує, що якщо кому-небудь «довірено яке-небудь становище в духовенстві чи удостоєний честі видатної духовної особи, то він повинен знати, що спілкування з чужими жінками йому заборонено, ... він може в стінах свого особистого дому підтримувати сімейні стосунки з матір'ю, дочкою, сестрами, через це природні зв'язки допускаються, але інші будуть розглянуті, як злочин» [20].

Відображення в законодавстві одержали також питання, які регулюють чернецьке життя. Ченцям присвячені закони, які не дозволяють всебічно судити про правові основи чернецтва, хоча й розташовані в самостійному титулі. Єдине, що можна стверджувати з достатньою долею впевненості, по-перше, те, що закріплювалось самотнє життя ченців: «їм наказувалось шукати і жити в пустинних місцях, в безлюдній самотності» [21]; по-друге, влада не повинна була перешкоджати тому, хто виявив бажання стати ченцем, навіть, якщо він член муніципальної ради, тобто несе публічну службу [22] і т. ін.; по-третє, дозволявся вільний перехід особи із ченців у клірики, але з дозволу єпископа [23]. В цілому ж, доля і кліриків, і монахів повністю залежала від єпископів, які в межах єпископата наділялись, по суті справи, необмеженою владою.

Монархічний принцип влади єпископів, їх особливий статус виявився в механізмі вирішення релігійно-правових і цивільно-правових питань.

Тут ми знаходимо декілька основ монархічного єпископату: 1) єпископи не підсудні судам цивільної юрисдикції, висунення позову проти них, його розгляд можливий тільки «перед другими єпископами» [24]; 2) всі суперечки, які виникали всередині християнської спільноти чи поза нею, якщо предметом суперечки були питання відправи культу, повинні «слухатись в своїх місцях на соборах свого діоцеза» [25]. Виключення складають проступки і порушення кримінального характеру [26]. Розгляд релігійних суперечок в судовому порядку типовий: «як тільки виникає суперечка серед кліриків по позову, який відноситься до релігії слідуюче правило повинно дотримуватись: священників діоцеза повинні скликати до єпископа і непорозуміння, через які виникла суперечка повинні вирішувати його постановою» [27].

Отже, останній із елементів функціонування церкви — це правове забезпечення свят і таїнств. У книзі XVI питання святкових днів практично не відображені. Закони цієї тематики віднесені до других книг Кодекса. Предметом їхнього регулювання, головним чином, є тільки два дні, які мають велике значення в християнському культі — пасха [28] і воскресіння [29].

Із церковних таїнств у законодавстві відзначено тільки одне — хрещення. Однак, йому присвячений весь VI титул [30], назва якого говорить сама за себе: «Про святе хрещення, яке не може повторитися». Титул нараховує сім конституцій. Найранніша датована 20 лютого 373 р., а остання — 29 березня 413 р. Всі закони титула мають імперативний характер і забороняють здійснення особою (чи групою) повторного хрещення.

Таким чином, думка влади більш зрозуміла: «хрещення допускається Богом тільки один раз и по подібності до народження людини, має місце тільки один раз» [31]. В основі свого рішення імператори вказують на розпорядження Апостолів, однак мотивація виконання закону — авторитет і сила влади: «Ми забороняємо брехливе вчення тих осіб, які топчуть ногами правила апостолів і які не чистоплотні, і забруднені повторним хрещенням ...традиції євангелій і апостолів будуть збережені так як зазначав імператорський закон наших батьків — Константина, Констанція і Валентиніана» [32].

Отже, аналіз правових норм імператорського законодавства про церкву, регулюючих організаційний устрій церкви і принципи її функціонування дозволяють стверджувати таке: 1. У плані устрою церкви відстоюється ієрархічний принцип з сильною і автономною владою єпископата відносно кліра, а також між єпископствами, де перевага належить Константинополю. 2. Втручання імператорського законодавства у питання функціонування церкви — максимально коректне. Регламентації підлягають лише істотні, найбільш значимі елементи життєдіяльності церкви. Специфічна сама форма регламентації: формуються тільки основні принципи. 3. Законодавство дотримується виключно рішень Вселенських соборів. Найкрасномовніший приклад — закон, відтворений у Каноні II Другого Вселенського собору.

Імператорське законодавство з питань устрою і функціонування церкви

виступає як форма існування і функціонування норм, санкціонованих церквою. Очевидно, що форма тут не менш важлива, ніж зміст. Це твердження слід віднести і до правових норм, які регламентують характер і зміст взаємовідносин церкви (нікейської) з іншими релігійними організаціями.

Література

1. Бердников И. С. Государственное положение религии в Римско-византийской империи. — Казань, 1882. — Т. 1. — 566 с.; Бриллиантов А. Император Константин Великий и Миланский эдикт 313 года. — Пг., 1916. — 198 с.; Соколов П. П. Церковно-имущественное право в Греко-Римской империи: Опыт историко-юридического исследования. — Повгород, 1896. — 223 с.; Спасский А. А. История догматических движений в эпоху Вселенских соборов. — Сергиев Посад, 1906. — 250 с.; Суворов П. С. Объем дисциплинарного суда и юрисдикции церкви в период Вселенских соборов. — Ярославль, 1884. — 364 с.; Суворов Н. С. Следы западно-католического церковного права в памятниках древнерусского права. — Ярославль, 1888. — 123 с.; Павлов А. С. Мнимые следы католического влияния в древнейших памятниках юго-славянского и русского церковного права. — М., 1892. — 174 с.
2. Цыпин С. Церковное право. — М.: Изд. МФТИ, 1994. — 440 с.
3. Brunner H. Deutsche Rechtsgeschichte. — Leipzig: Duncker, Humboldt, 1906; Halban-Blumenschtock A. Die Entstehung des deutschen Immobiliareigenthums. — Innsbruck, 1894; Mitteis L. Reichsrecht und volkrecht in den ostlichen Provinzen des Romischen Rechtentwicklung Von Dr. Ludwig Mitteis. — Leipzig: V. G. Teubner, 1891. — 342 p.
- 4-32. В статті використано наступне видання Кодекса Феодосія: Theodosiani libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis, ed Kruger P., Mommsen Th. — Berolini, 1905. — 179 p.; Пер. на російську мову: Коппев А. В. Кодекс Феодосія і римський колопат: Учеб. пособие. — Вологда, 1996; Коппев А. В. От прав гражданства к праву колопата. — Вологда, 1995.

УДК 351.713(477.73)(091)

В. К. Ковальський,
здобувач кафедри історії держави і права ОНЮА

МИКОЛАЇВСЬКА ПОРТОВА МИТНИЦЯ В СИСТЕМІ МИТНИХ ОРГАНІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ, СТРУКТУРА І ЗАГАЛЬНІ ВИМОГИ ДО ПРОХОДЖЕННЯ МИТНОЇ СЛУЖБИ

Постановка проблеми. Митна справа була і залишається однією з найважливіших функцій держави. Без успішного функціонування митних органів не можливо побудувати скільки-небудь успішну економіку країни. Успішна діяльність митних органів України щодо забезпечення реалізації митної політики держави неможлива без звернення до вітчизняного історичного досвіду. Якщо зважити на те, що змістом сучасних реформаторських процесів є створення ринкової економіки у якій митна політика відіграє далеко не останню роль, то мусимо обов'язково враховувати уроки функціонування митних органів Російської імперії, поміж яких одне з чільних місць займала Миколаївська портова митниця.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми формування і розвитку митної політики держави стали предметом вивчення вітчизняних дослід-